

TÓTH ESZTER ZSÓFIA:

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS EMLÉKEZETE EGYÉNI ÉLETUTAKBAN

Felmenőim közül apai nagyapám meghalt a második világháborúban, édesanyám keresztapja pedig szovjet fogságba esett a Donnál és csak 1948-ban térhetett haza.¹ Ezen írással nekik szeretnék méltó emléket állítani, a személyes történetek és a nagy történelem eseményeinek, a makrotörténelem és a mikrovilágok összekötésével.

NAGYAPÁM TÖRTÉNETE

Egy selyempapírba csomagolt esküvői fénykép: ez az egyetlen ábrázolás maradt nagyapám után. Az esküvő 1936. április 19-én volt, ekkor nagymama 21 éves, nagyapám 27 éves volt.² Mi, unokák ezt sem láthattuk, csak nagyanyám 2000-ben bekövetkezett halála után találtuk meg legféltettebb kincsei között. Nem mutatta meg sosem nekünk, unokáknak a képet, és nem beszélt nagyapáról. Nagyapám, akinek mindennapos tevékenységéhez nem tartozott hozzá az írás – mivel malommunkás volt –, a fronton naplót vezetett, mely megmaradt, és levelezett is nagymamámmal.

Nagyapám több éves frontszolgálat után 1944. november 25-én a zalaegerszegi kórházban szívelégtelenségben meghalt. Nagymama ekkor még csak 29 éves volt. Az apám ekkor 5 éves, a húga 1 esztendő volt. Nagymama egyedül nevelte fel őket. A második világháború után a „vajgyárban”,³ hivatalos nevén a Zala Megyei Tejipari

¹ A tanulmány egy része a következő írás átdolgozott változata: „*Nagy újságot írok: én is bekerültem anyám mellé a csarnokba.*” *Nagyipari munkásnővé válás Zala megyében az 1960-as évek fordulóján magánlevelek tükrében.* In: Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére. Szerk. Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna. L'Harmattan, Budapest, 2012. A tanulmány írásában nyújtott segítséget nagyon köszönöm Szabó Péternek, az anyaggyűjtésben nyújtott segítséget Babucs Zoltánnak, a korrektúra átnézését Sőregi Zoltánnak.

² A házasságkötés adata a hadigondozási igazolványból van, amelyet 1945. január 25-én állítottak ki Aranyodon.

³ A gyár Vajgyár néven 1928-ban létesült, ugyanekkor áramfejlesztő telep és gőzmalom is elkezdte a működését Zalaszentgróton.

Vállalat Zalaszentgróti tejjüzemében helyezkedett el betanított munkásként, itt dolgozott nyugdíjazásáig.

Nagyapa levelei és tábori naplója mellett találtam egy „kijelentést igazoló szelvényt” is, melyet „magyar honos” számára állítottak ki Zalaszentlászlón, 1941. február 15-én. Nagyapa ezen irat tanúsága szerint 1909. január 8-án született Zalabéren, apja idősebb Tóth József, anyja Nagy Mária volt, az egész család római katolikus vallású. A 14 testvér közül nagyapa volt a legidősebb fiú.⁴ Tehát a család – nagyapa, nagyanya és 2 éves apám – 1941-ben költözött Tüskeszentpéterbe, mivel nagyapa „malommunkásként”⁵ – apám elbeszélése szerint – jobb munka- és lakhatási lehetőséget kapott a tüskeszentpéteri malomban, mint addigi munkahelyén, a Szent Vendel malomban. A Zala folyó közelsége miatt már a XVII. században is működött itt vízimalom, amelyet az 1920-as években fejlesztettek egyre jobban prosperáló üzemmé.

A költözés, bár térbelileg nem jelentett nagy mobilitást – Zalaszentlászló, ahol nagymama családja élt, Zalaszentgrótról délkeletre 8 km-re fekszik – önállósulást hozott a család számára. A tüskeszentpéteri malomnak ugyanis olyan munkáslakásai voltak, melyekhez bár közös konyha, de külön szoba tartozott. Itt kezdték el önálló életüket, mivel korábban a szülőkkel éltek együtt. A családi együttélés időszaka azonban nagyon rövid volt, mert nagyapa már 1940-től frontszolgálatot teljesített, egészen pontosan a nagykanizsai 17. honvéd gyalogezred zalaegerszegi III. zászlóaljának 7. puskás (1943 őszétől lövész) századában. Csak szabadságra térhetett haza időnként. Apám emlékezetében ezek az együttlétek idilliek voltak: nagyapa, amikor nem dolgozott, szívesen horgászott, ahová őt is magával vitte. Nagyon szeretett olvasni is: kalandos ponyvaregényeket. Egyszer meg akarta mutatni neki, hogyan kell cigarettát sodorni, de az élmény a kb. 4 éves gyerek számára ijesztővé vált, mivel nemcsak a cigaretta, hanem a bajusza is lángra kapott nagyapának.

Nagyapának 3 frontról küldött levele maradt fent, 1940. július 17-i, 1940. augusztus 23-i és a visszavonulás előtti, 1944. július 17-i keltezéssel. A levelek szerkezete, elbeszélésmódja, tematikája teljesen hasonló az eddigi kutatásokban elemzett paraszti levelekhez.⁶ Nagymamát „kedves szeretett feleségem”-ként szólította meg, fiát

⁴ A testvérek számát is unokatestvéremtől tudom, ő nagynénémet kérdezte meg erről. Úgy tűnik, az én emlékezetemben is érvényesül az a szabály, hogy a családi emlékezet általában két generációra nyúlik vissza. Erről a jelenségről bővebben ír: Vértési Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas*, 2004/1. 158–178.

⁵ Halotti anyakönyvi kivonatának tanúsága szerint malomácsként dolgozott, a hadigondozási igazolvány szerint malomkocsisként.

⁶ Az Amerikába kivándorolt britek leveleit elemzi például: Gerber, David A.: *Authors of their lives. The Personal Correspondence of British Emmigrants to North America in the 19th Century*. New York, New York University Press, 2006.; a svédékét: Attebery, Jennifer Eastman: *Up in the Rocky Mountains: Writing the swedish immigrant experience*. Minneapolis, University of Minnesota

„(kis) aranyos fiam”-ként.⁷ Lánya születése után együtt a két gyereket: „kedves szeretett családaim”-ként, „drága kisfiaim”-ként.⁸ A megszólítás után az első és a második levélben az otthoniak egészségéről érdeklődött, illetve sajátjáról számolt be: „kívánom a jó Istentől hogy ezen pár sor írásom erőben és egiségben találjon benneteket énis megvagyok hála Isten egiségben csak az a baj kedves feleségem hogy nem lehetek othol köztetek”⁹ A harmadik levélben szerkezetileg ugyanezen a helyen feleségét gyakrabbi írásra buzdította: „igazán jólesik egy kis hazai újságot kapni csak írjál minél sűrűbben ha teheted”¹⁰

Ezután mindhárom levélben reflektált az otthoni hírekre: az elsőben Jancsi testvéréről kért információt, mivel úgy értesült, hogy szabadságra hazament, azonban az ő leveleire nem válaszolt.¹¹ A második levélben annak örvendezett, hogy nagyanyám testvére, Annus otthon volt. (Ő egyébként Pesten szolgált, és az az ajándékfestmény, amit a „gazdától” kapott, még gyerekkoromban is ki volt téve nagymama tiszta szobájában: Krisztus a Getsemáni kertben. Mi mindig abban a szobában aludtunk, és gyerekként nagyon félelmetesnek tűnt a sötét háttérben világító Hold.) Nagypapa utalt arra, hogy szívesen találkozott volna vele.

Beszámolt arról is, hogy találkozott a fronton két falujabelivel, akikkel nem egy században szolgáltak: „nem egy helyen vagyunk de úgy hozta a sors, hogy összetalálkoztunk”¹² A harmadik levélben próbált rendezni egy konfliktust, amelyről nagyanyám számolhatott be fent nem maradt levelében: Rózával veszett össze – őt nem tudtam beazonosítani –, és nagypapa békíteni próbálta a haragosokat: „Hát kedves feleségem én nem csinálhatok semmi igazságot csak türjél ne báncsd őket majd talán megsegít bennünket a jó Isten és mindent jóra fogunk térni.”¹³

Az otthoni világ problémái még egy helyen jelentek meg a levelekben. Feltételezhető, hogy nagymama panaszkodott a kevés pénzre és arra, hogy nincsen a férje otthon, erre reflektált nagypapa: „Irod hogy volna e kedvem elmeni nekem nekem

Press, 2007.; a dánokét: Hale, Frederick (ed.): *Danes in North America*. Washington, University of Washington Press, 1984.; norvégokról: Zempel, Solveig: *In their Own Worlds: Letters from Norwegian Emmigrants*. Minnesota, University of Minnesota Press 1990.; a magyarokról: Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999.; általában: Theodore C. Bregen: *Land of their Choice. The Immigrants Write Home*. Minnesota, University of Minnesota Press, 1955.

⁷ 1940. július 17-i levél.

⁸ 1944. július 17-i levél.

⁹ 1940. július 17-i levél.

¹⁰ 1944. július 17-i levél.

¹¹ 1940. július 17-i levél.

¹² Béres Dénes, Köves István.

¹³ 1944. július 17-i levél.

volna kedvem csak inét lehetne valahova elmeni kedves feleségem most tudatom veled hogy inét fizetés nem jár csak akkor fizetnének ha családi segélyt nem kapnál majd ha hazamegyek akkor bővebben el fogom mondani kedves feleségem tudom hogy nehéz az élet a szegény embernek de azért csak légy megnyugodva”.¹⁴

A levelek végén nagypapa utalt arra is, hogy a cenzúra miatt nem írhat többet és részletesebben: „sajna én mást nem írhatok”.¹⁵ Feleségének azt tanácsolta, más szabadságos katonáktól érdeklődjön valós helyzetükről: „írd meg hogy a Halász Józsi volt e othol az ügyis megmondta milyen helyzetben vagyunk újságot mást nem írhatok majd talán mikor többet lehet írni.”¹⁶ A levél végén pedig így köszönt el: „a mesze távolból sokszor csókollak beneteket, szerető urad, Józsi”.¹⁷

Nagypapa katonanaplójának tanúsága szerint legmegrázóbb élménye az 1944. július 23-án megkezdődött visszavonulás volt, mikor a szovjet offenzíva következtében seregestük felmorzsolódott, hadosztályát pedig feloszlatták, és más alakulatban kellett továbbharcolniuk. Ezekről az eseményekről naplójában 1944. augusztus 2-án így írt: „Kárpát medencéje. Víficnai hegycsoport. 1100 méter magas itt töltöttünk sok keserű napot a többi bajtársakkal együtt. 1944. július 23-án kezdődött meg a /visszavonulási parancs ezalatt /az idő alatt az /Isten oltalmazott /meg bennünket / mert bizony sok / ellentámadásuk volt / zúdult reánk / az aknazápor/ jött az orosz mint a / méhek nehéz / harckocsikkal és / mindenhol ki / zavart bennünk az / állásból legutolsó / ellen támadásunk / volt Nagydorna¹⁸ városa / itt már az a parancs/ volt hogy utolsó csepp / vérig védjük a várost / azt nem adjuk fel / mert sok hadianyag / volt el raktározva / mert ere nem számítottak / hogy ez ilyen gyorsan / menjen hát itt bizony / nagyon sok vesztesége / lett a magyaroknak / mert bizony itt is csak / fel kellett adni a várost / itt is kihajtott az orosz / rengeteg túl erővel / bennünket a védő / vonalból és így / kerültünk a Kárpátok / rengeteg szikláit/ köze de meddig még / azt nem tudjuk.”¹⁹

A katonanapló vagy katonakönyv Keszeg Vilmos összefoglalója szerint a férfiszerepre felkészülés, a katonasors megélésének eszköze. A katona verseket és dalokat is másol füzetébe, és a másolás során azonosul a katonasorsot megjelenítő szövegekkel, az azokban megfogalmazott érzésekkel, gondolatokkal.²⁰ A könyvek szerkesztésmódja egyéni. Nagypapa füzetének nagy részét is a másolt dalok tették ki. A füzet

¹⁴ 1940. augusztus 23-i levél.

¹⁵ 1944. július 17-i levél.

¹⁶ 1940. július 17-i levél.

¹⁷ 1944. július 17-i levél.

¹⁸ Nadvirna.

¹⁹ ifj. Tóth József naplója III. 7. század. Tagolás az eredetiben.

²⁰ Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, KJNT-BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008. 355.

elején részletezte felszerelését,²¹ kétszer is nekifutott a felsorolásnak. Az első részben harci eszközeit sorolta fel, a második részben minden egyebet. Itt szerepelt egy sátor is négy cövekkal a felszerelési tárgyak között, amelyet áthúzott. Vajon át kellett adnia másnak? Megsemmisült? A felszerelési listát áttanulmányozva, elég szegényesnek tűnik, nem olyanak, amely kifejezetten a Kárpátok hegyvidéki körülményeiben megkönnyítette volna a honvéd mindennapjait. A felszerelés ismertetése után a „Harangoznak a mi kis falunkban, édesanyám” című dalt írta le, majd következett a fent elemzett csataleírás, ezt ismét dal követte: „Budapestről kiindult egy gőzhajó”. Ez utóbbi alatt dátum is szerepel, 1944. szeptember 8. Nagypapa ezután ismét leírt két dalt („Tintaceruzával írott tábori levél, Muszkaföldön nem süt a nap”), azonban korábbi dátum- és helymegjelöléssel: 1944. augusztus 21., „valahol a Kárpátok hegy-csúcsain”. Itt azt is hozzáfűzte, hogy ez utóbbi dalokat Horváth Mihály honvéd bajtárstól írta le.

Ezután szerepel még egy német személynév és városnév, melyet nem sikerült beazonosítanom.²² Vajon ki lehetett ő és miért jegyezte fel nagyapa a nevét? A következő lapon öccse, Sándor neve, alakulata és tartózkodási helye²³ olvasható, valamint nővére, Mária budapesti lakcíme.²⁴ A napló itt véget ért. Feltételezem, útban hazafelé Sándor nevű öccsét akarta felkeresni. Nővérét, Máriát meg is találta.

A történet folytatását úgy tudom, ahogyan apám elbeszélte. Nagypapa valahogyan eljutott Budapestre. A hogyan nem tudta apám sem. Útközben lett-e beteg? Vagy megsebesült? Legyengült a szervezete? Mindenesetre Budapestre megérkezett a nővéréhez. Erről nagyanyám valahogyan értesült, és azonnal vonatra szállt, eljutott a vonat tetején 1944 őszén a fővárosba. A történetnek ez az eleme számomra azt is jelképezi, mennyire szerethette nagyapát – az unoka persze szeretné is így látni, koherens emléké rendezni a történeteket –, mert mindennél fontosabb volt számára, hogy, amint lehet, találkozzon vele, és ezért mindent megtett.

Nagypapa Pesten is volt orvosnál, de nem tudott segíteni rajta, egyre gyengébb lett. Hazatértek. Apám elbeszélése szerint utolsó emlékképe az volt róla, ahogyan a 35 éves, korábban életerős férfi a fa alatt ült az udvarban és azt mondta: látod, fiam, félholt vagyok már.

²¹ „Felszerelés: 1 drb puska 47-51, 1 szurony, hüvelytáska, 1 gyalogsági ásó tokal, 2 kézi gránát, 40 drb éles lőszer. Felszerelés: 1 sapka, 1 zubbony, 1 nadrág, 1 drb nadrág új, 1 pár bakancs, 4 pár kapca, 2 tábori takaró, 2 zöld ing, 2 alsó nadrág, 1 kenyér tarisznya, 1 sajka fedéllel, 1 kulacs ajjal (értsd: aljjal), áthúzva: 1 sátorlap, áthúzva: 4 sátorcövek, 1 köppenyszij, 1 száztizes mállhaszj, 3 drb sebkötő csomag, 4 drb élelmiszerzacskó.”

²² V. Hanez, Mühlental 7. a, Deutschland.

²³ Tóth Sándor honvéd. 17/II. 5/század. Csáktornya

²⁴ Mohácsi Lőrincné Hungária körút 18. II. 33. Budapest

Nagyapa azután halt meg, miután már hazajött. Tehát nem a fronton esett el, lehetett neki örülni, hogy hazatért és így talán még nehezebb volt az elvesztése. Azt nem tudhatjuk, nagyapa mindezt hogyan élte meg. Milyen érzés volt látni övét abban a tudatban, hogy hamarosan meghal? Vagy esetleg örömmel töltötte el az, hogy még egyszer látta feleségét, fiát, kicsi lányát? 35 éves volt, öt évvel fiatalabb, mint most e sorok írója. Nagypának hiánya²⁵ tartós és mély nyomokat hagyott a családban és a hozzátartozók lelkivilágában. Sírkövére csak nagyon sokára lett pénz, 1998-ban készült el. Az utolsó közös képet az eredeti családról, nagyanyámról, apámról, nagynénémről a sírkőnél készítettem azon a nyáron.

A KERESZTAPA TÖRTÉNETE

„Végre beszélhetek és elmondhatom nektek mindazt, amit szeretett feleségemnek sem mesélhettem el. A négy év hadifogságot, majd a két év börtönt a ruszki gépek miatt Rákosi alatt” – állt meg a kertkapuban pótnagyapám 1991-ben. Számára a rendszerváltás elsősorban azt jelentette, hogy végre szabadon beszélhet, és megkaphatja a kárpótlást a sok szenvedésért, amelyet átélt.

Édesanyám keresztapja, Szendrey Sándor²⁶ – számomra Öcsi papa – egyike volt azoknak a katonáknak, akik a Don menti harcokban szovjet hadifogságba estek, és csak évekkel később – ő 1948. június 1-jén – térhettek vissza szeretett szülőföldjükre.²⁷ Mielőtt részletesen leírnám, hogyan került Öcsi papa a Don-kanyarba, felelevenítem, hogy az írásos források alapján mit lehet tudni róla, a közkatonáról személy szerint.

Szendrey Sándor tényleges katonai szolgálatát 1936-ban kezdte. 1940. június 1-től hivatásos szakaszvezető,²⁸ fegyvermester volt. Négy polgári iskolát végzett, szakképzettsége épület- és műlakatos volt. 1941-ben előléptették címzetes őrmesterré, 1942. november 7-én pedig őrmesterré. 1943. január 17-én „eltűnt az orosz harctéren”.

1937-ben kiváló eredménnyel sebesültvivő, 1940-ben fegyverszaki tanfolyamot végzett. 1940-ben felvétetett a hivatásos altisztek csoportjába. Jellemzésében „lelki-

²⁵ A háborúban elesett apa hiányának irodalmi ábrázolására ld. Albert Camus: *Az első ember*. Budapest, Európa, 1995.

²⁶ Szendrey Sándor (1914. február 13., Sarkad – 1995, Tiszaróff), édesapja neve: Szendrey József (1875. október 4., Sarkad), édesanyja neve: Szegedi Zsuzsánna (1881. február 12. Sarkad, 1940-ben már nem élt), református vallású. Szendrey Sándor hagyatéka és HM HIM Központi Irattár.

²⁷ *A losonci 23-as gyalogezred a Don-menti harcokban. 1942–43.* A tanulmánykötet megjelent a Doni áttérés 50. évfordulóján. Szerk. Bagyinszky Istvánné szerk. Salgótarján, Nógrádi Történeti Múzeum, 1993.

²⁸ Előtte tartalékos szakaszvezető. Minősítés, Losonc, 1940. december 9.

ismeretes, öntevékeny, határozott, őszinte, ragaszkodó, kötelességtudó, feltétlenül megbízható” emberként jellemezték. Olyannak, akinek igen jó szellemi és gyakorlati képességei vannak, ismeretei jók, azokat ügyesen alkalmazza. Magatartása szolgálatban jó megjelenésű, katonás, fegyelmezett, körültekintő, szorgalmas. Szolgálaton kívül józan, jó modorú, takarékos, szolgálatkész. Testi alkalmasság szempontjából: magas, erős, egészséges, csapatszolgálatra alkalmas.”²⁹ Összegyéniségénél fogva igaz, jó fegyvermester. Felvidéki Emlékérem és Erdélyi Emlékérem kitüntetésekkel rendelkezett.

Öcsi papa felmenőimmal Losoncon találkozott. Ugyanis dédnagyapámat hivatásos rendőrként helyezték át Losoncra. Természetesen vitte magával a családot is: feleségét, 1918-ban született ikerlányai közül pedig Zsófiát, aki még nem ment férjhez. Az ikertestvérek közül nagyanyám, Piroska ekkor már férjnél volt, Szolnokon éltek két kis gyermekükkel. Öcsi papa és Zsófi mama a losonci korcsolyapályán találkoztak. A családi történetek szerint első látásra szerelem volt: a talpraesett, tűzről pattant leány és a fess altiszt egymásra találtak s azon kívül, hogy a történelem viharai elválasztották őket, szövetséget kötöttek egy életre. 1941. november 6-án Losoncon kötöttek házasságot.

A keleti hadszíntérre – német követelésre – kiküldött tragikus sorsú 2. hadsereg felállítása, szervezése számos losonci honvédalakulatot is érintett. 1942. május elején mozgósítást rendeltek el a 21. tábori tüzérosztálynál, a 23. gyalogezred parancsnokságánál és közvetlen alakulatainál, valamint a 23/I. zászlóaljnál. Az utóbbi esetben, ún. ikreződés³⁰ folytán két gyalogzászlóalj szerveződött, nevezetesen a 23/I. és az 53/I. zászlóalj. Szendrey Sándor hivatásos őrmester a zömében nógrádi, borsodi és alföldi legénységű 53/I. zászlóaljhoz kapta meg hadibeosztását.

A visszatért felvidéki városban június 14-én tartották a csapatok ünnepélyes búcsúvételét. Június folyamán aztán sorra gördültek ki a száztíz tengelyes katonai szerelvények Losonc pályaudvaráról, „utasaik” előtt kezdetben ismeretlen oroszországi úti céllal. Az 53/I. zászlóalj közel 1000 fős állományát szállító két szerelvény – a miskolci parancsnokságú 19. könnyű hadosztály többi alakulatával együtt – a 2. hadsereg vasúti szállításának utolsó szakaszában érkezett ki a hadműveleti területre. A több mint egyhetes vasúti szállítás alatt sorrendben az alábbi nagyobb városok pályaudvarait őrizhették meg emlékezetükben a losonci zászlóalj honvédei: Érsekújvár, Galánta, Trencsén, Zsolna, Katowice, Kielce, Bialystok, Grodno, Vilnius,

²⁹ Uo.

³⁰ E korabeli katonai fogalom alatt azt kell érteni, hogy a békeidőszakban működő ezred, zászlóalj vagy üteg a mozgósításkor saját tényleges szolgálatot teljesítő tiszti, altiszti és legénységi állományának felét átadta a felállítandó „ikeralakulatnak”, s az immáron megalakuló két alakulat állományát a bevonultatott tartalékosokból töltötték fel hadilétszámmra.

Vityebszk, Szmolenszk és Orel. A 2500 km-es út végcéljai Kurszk külvárosai voltak, itt került sor a csapatok kivagonírozására.

A 19. könnyű hadosztály alakulatait – köztük a 53/I. zászlóaljat – egyből a Kurszktól keletre elterülő durnevoi erdőségbe irányították. Június 28-át követően gyorsított gyalogmenetben kellett követniük a Voronyezs térsége és a Don folyó irányában előretörő német és magyar csapatokat. A miskolci parancsnokságú hadosztály július 19-én fejezte be a Don folyó vonalát elérő német csapatok felváltását. A 2. hadsereg 200 km-es arcvonalának egyik legveszélyeztetettebb szakaszán, a Scsucsje és Perejeshaja települések által határolt folyó-kanyar előtt foglalt el védőállást. A Don mögé visszavonuló szovjet csapatok augusztus elején erőteljes támadásokat indítottak, hogy a folyó nyugati partját is birtokba vehessék, és ott hídfőállásokat alakítsanak ki. A 19. könnyű hadosztály 40 km-es arcvonala előtt augusztus 8-án keltek át a Donon a szovjet csapatok. Mivel az 53/I. zászlóalj védelmi vonala a veszélyeztetett térségtől meglehetősen délre húzódott, Szendrey őrmester alakulatát nem vetették be az augusztus 9. és 13. közötti, illetve a hónap végi scsucsjei hídfőharcokba. Harcos állománya szeptember 6-án 15 tisztből és 472 főnyi legénységből állt, ennél fogva a legmagasabb létszámmal rendelkezett a hadosztályon belül.³¹

A losonci 53/I. zászlóalj kivételes helyzete és sorsa azonban a szeptember és december közötti hadműveleti szünetet követően jelentős mértékben megváltozott. A harcoktól eddig megkímélt zászlóalj a Don menti magyar arcvonal 1943. január 14-i áttörését követően hamarosan a legnagyobb veszteségeket elszenvedő 2. hadseregbeli alakulatok közé tartozott. Amikor a scsucsjei hídfőállásukból előretörő – harcokcsikkal is támogatott – szovjet csapatok már jelentős mélységben nyomultak be a magyar arcvonalba, az 53/I. zászlóalj még mindig a Don menti védőállásában tartózkodott. Tornahy János alezredes, zászlóaljparancsnok csak január 17-én reggel fél 8-kor – a Marki erdőből kibontakozó túlerejű szovjet támadás után, a teljes bekerítettség állapotában – rendelte el a visszavonulást Jugyino felé, délnyugati irányban. A Dontól 15 km-re nyugatra fekvő településre 30%-os tiszti és 35%-os legénységi veszteséggel jutott el a déli órákban zászlóalj. Ezt követően a dermesztő hidegben, lőszer és élelem hiányában, valamint ellenséges csapatokkal a hátában alig maradt esélye a hátrajutásra. A losonci alakulat épségben hazatért rangidős tisztje, Csipke István százados utólag rekonstruált harctudósításában az alábbiakban számolt be az 53/I. zászlóalj megsemmisüléséről: „A zászlóalj Szagunyon át vonult vissza, zöme Kondencovo körül eltűnt és a továbbiakban mint egység nem szerepelt.” A losonci alakulat hozzávetőleges veszteségét az alábbi százalékos arányban becsülte meg:

³¹ Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest, Corvina, 2001. 156.

tisztek 75%, legénység 65%, fegyverek 95%.³² Szendrey Sándor őrmester sem térhetett vissza szeretteihez, bajtársai Kondencovonál látták utoljára. Felesége Losoncon, a Raktár utcában 1943. július 8-án értesült hivatalosan férje eltűnéséről.³³

Itt, a Don-kanyarnál esett fogságba 1943. január 17-én, Marsanszka került a 7064-es táborba. A hadifogság éveiről sosem beszélt. Eközben felesége Losoncon maradt, szülei háza mellett fenntartotta önálló lakását. Minden este ott várta a híreket férjéről. Azt az értesítést kapta, hogy férje 1943. január 18-án eltűnt az orosz fronton. Zsófia reménykedett, de a sors embert próbáló feladat elé állította: ikertestvére, Piroska 1944. március 19-én, miután egészséges leánygyermeknek – az édesanyámnak – adott életet, a szolnoki kórházban elhunyt. A megárvult három gyermeket édesapjuk Losoncra, a nagyszülőkhöz és Zsófi mamához vitte, akik rögtön pártfogásukba vették őket. A családi emlékezet szerint Zsófi harcok közepette is, akár kúszva is élelmet szerzett a gyerekeknek. A családot az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezmény alapján kitelepítették. 50 kilogrammos csomagot vihettek magukkal, melybe Zsófi mama beletette azt a turulmadarat, amelyet Öcsi papa a céllövöldében lőtt neki Losoncon.

Magyarországon – mivel máshová menniük nem volt – dédnagyapám szülőfalujába, Tiszaroffra tértek vissza, ahol a kastélyban kényszerszálláson éltek. Itt kapta meg Zsófi mama Öcsi papa holtta nyilvánításának hivatalos okiratait is. Hűségesen várt rá mégis, és a várakozás meghozta gyümölcsét: 1947. július 19-én a hadifogoly hazatért. Fogadására az abádszalóki vasútállomásra az egész család kivonult, azonban elég szűkszavú volt. Amikor hazaértek, dédnagyanyám levest tett elébe, hogy egyen. A következő hetekben fém cigarettás dobozokat készített, melyet elajándékozott a falubelieknek. A család azt feltételezte, a fogságban készíthetett hasonlókat. Átélt élményeiről nem beszélhetett.

1948. június 1-jével tartalékos tiszthelyettesi állományba került. Feleségével, Zsófiával Budapestre költöztek, egyenesbe jött az életük, egészséges fiúgyerekekük született, Budapestre kerültek, és keresztapa az ATRA fegyvergyárban kezdett el fegyvermesterként dolgozni. Úgy látszott, már nem érheti baj őket, azonban egyszer annyit mondott a gyárban: „de sz.rok ezek az új ruszki alkatrészek”. 1949. november 30-án vizsgálati fogságba került, izgatás büntette miatt elítélték – pedig csak megmondta az igazat...

Négyhavi fogházbüntetést és lefokozást kapott e mondatért, előtte az ÁVH-s nő úgy kínozta, hogy heréire súlyt helyezett és négykézláb kellett mászkálnia. Nem

³² Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM, HL), 2. hadsereg iratai. 28. doboz. 53/I. zászlóalj harctudósítása 1943. január 14–17. (Csipke István százados)

³³ HIM, HL, Honvédelmi Minisztérium. 22. veszteségi osztály 750.589/1943.

beszélt, mert nem beszélhetett erről sem szabadulása után, csak a rendszerváltást követően. A börtönbüntetés letöltése után visszatért a gyárba, Soroksáron éltek. Felesége ruhaipari szövetkezetnél dolgozott, fiuk hajós lett. Nyugdíjazása után visszatértek Tiszaroffra, és ott éltek halálukig. Legjobb barátja, akivel a gyárban is együtt dolgoztak és egymás szomszédságában éltek, szintén a Don-kanyart megjárt katonatársa volt. Fia esküvőjén, 1978-ban a szomszéd fia rázendített Don-kanyari nótákra és az „Édes Erdélyre”, melyhez ő is csatlakozott, teljes átéléssel.³⁴ Akkor egyszer a különben mindig fegyelmezett emberből előtörték az emlékek.

1979 forró nyara. Négyéves vagyok, megérkezünk Öcsi papáékhoz. Talpas kutya is rögtön üdvözlő, jóformán ledönt a lábamról. Öcsi papa azt mondja kedvesen: Gyere, Esztikém, megmutatom neked a szőlőerdőt. A szőlőerdő, akkor még óriási nekem, olyan, mint egy labirintus. De együtt megyünk, ő vigyáz rám. Akkor még nem tudom, milyen történelmi traumák terhét cipeli. Aztán 12 évvel később, szeretett felesége halála után nem sokkal először meséli el azt, hogyan estek fogságba a Donnál, és hogyan mentette meg az életét az élelmiszerraktárból hirtelen a zsebébe tömködött savanyúcukor. Számára a rendszerváltozás hozta meg azt, hogy több évtizedes hallgatás után újra szabadon beszélhetett. Megrázó élmény volt a történeteit hallgatni. Évtizedekig féltve őrzött egyenruháját az ezred központjában, Salgótarjánban adta múzeumba. A világgal megbékélve hunyt el 1995-ben. Temetésén Máté evangéliumából hangzott el a 28. rész 20. verse: „Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, a mit én parancsoltam néktek: és ímé én ti veletek vagyok minden napon a világ végezetéig. Ámen!”

Nagyanyám nem beszélt nagyapámról. Gyerekkoromban mi Budapesten éltünk. Évente kétszer-háromszor utaztunk el hozzá Tüskezentpéterbe. A zalai tájról apám némileg szentimentálisan így írt egyik levelében: „Kissé ábrándozva elmerengek a zalai tájon, a dérfedte fák és a Zala hömpölygő fodrai különös szint kölcsönöznek a vidéknek. Most ismét mindent megvizsgálok és ez a csendes táj a főváros nagy zaja után olyan megnyugtató”.³⁵

A vonatút négy óráig tartott, átszállással, ma sem kevesebb. A település 1963-ban Zalaszentgrót része lett,³⁶ manapság talán arról a leghíresebb, hogy ott palackozzák

³⁴ Erdély induló. Szövegét írta vitéz Somogyváry Gyula, zenéjét szerezte vitéz nárai Náray Antal ezredes.

³⁵ 1960. december 23.

³⁶ <http://zalatermalvolgye.hu/node/105>. Letöltés: 2010. június 28.

a Natur Aqua ásványvizet. Ha az ásványvizes üvegen levő térképet tüzetesebben megnézzük, rajta van a település neve. Gyerekkoromban, amikor leszálltunk a vonatról, begyalogoltunk a házig, ahol nagyanyám élt nagynénémmel, nagybátyámmal és hat unokatestvéremmel. A gyalogút annyiban változott az idők során, hogy a rokokó eleinte biciklivel, majd az 1980-as évek második felében már Wartburggal jöttek ki „elibénk”. Nagyanyám mindig meleg étellel várt bennünket, és amikor a kakkukos óra 10-et ütött, mi már biztosan az asztalnál ültünk és porcelán étkezésletből ettünk, míg őt nem tudtuk rávenni arra sohasem, hogy közénk üljön, hanem bádogtányérból fogyasztotta az ételt a sparheltnél.³⁷ Utána mindig kivitt bennünket az udvarra, és büszkén mutogatta a baromfiudvart és a malacait.

Azt tudtam, hogy nagyapámról nem lehet kérdezni őt. Ugyanígy nem lehetett megnézni azt a ládikát sem, amelyben leveleit és hivatalos iratait tartotta.³⁸ Egyszer, akkor már 22 éves voltam, mégis megpróbáltam megtörni a tabusituációt, és feltettem a kérdést: „hogyan ismerkedtél meg a nagyapával?” Először nagyon furcsán nézett nagyanyám, aztán mégiscsak mesélni kezdett: „[...] szüreti bál volt, nagyon udvarolt, megvette a gyűrűket. Három hónap múlva meg is volt az esküvő. Volt nekem egy másik udvarlóm, az aznap felakasztotta magát, amikor a lakodalmunk volt”. Aztán elhallgatott, további kérdésemre már nem válaszolt. Maga a történet, úgy tűnik, tartalmaz egy tragikus vándorelemet, az esküvő napján öngyilkossá lett másik udvarlóról. E rövid elbeszélés alapján úgy tűnik, hogy a házasságot inkább nagyapa akarta, nagyanya nem volt belé szerelmes. Miért válhatott számára tabuvá a nagyapáról beszélni? Nekem úgy tűnt, haragudott rá, azért, mert meghalt.

A két katona sorsa tipikus: apai nagyapám, aki meghalt, és anyám keresztapja, aki megjárta a szovjet hadifogság poklát, de túlélte a második világháborút. Amit sorsukban közösnek látok, az a tabu és a hiány. Nagyapám emlékezetét tabusította a család, Öcsi papa pedig a rendszerváltásig nem beszélt, mert nem beszélhetett mindarról, amit átélt.

³⁷ A nők helyéről az étkezésnél ld. pl. Kisbán Eszter a *Magyar Néprajz* IV. kötetében (Budapest, Akadémiai, 1997.) <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/04/319.html> (letöltve: 2015. június 30.) Hasonlóan bőséges reggeliről és ebédre számolt be apám az egyik levelében: 1963. december 2. „Pirítós kenyeret ettem boros teával. [...] Ebédre] Nagymama kacsasültet sütött és pörköltet galuskával.”

³⁸ Erre velem egyidős unokatestvérem hívta fel a figyelmemet, mivel a tanulmányírás kapcsán elkezdtünk mi is levelezni a családi dolgokról, olyanokról, amelyekről találkozásaink alkalmával nem szoktunk beszélni, pedig rendszeresen összejárunk, mivel gyermekeink is egyidősek.

ESZTER ZSÓFIA TÓTH:

WORLD WAR II REMEMBERED

Among my forebears, my paternal grandfather died in WWII, while my mother's godfather was captured by the Soviets at the Don Bend, finally coming home in 1948. With this work, I wish to honor their memory. It is a fusion of the micro with the macro, personal stories within an epochal historical event. My grandfather, József Tóth, was a soldier who came home in autumn 1944, after spending many years on the front. Not long afterwards he died of heart failure. With the help of his letters, diary and military history sources, I have attempted to reconstruct his life path and share what his absence meant to our family. The other hero in my work, Sándor Szendrei, fell into Soviet captivity at the Don Bend. After spending several years in a POW camp, he returned home, where his wife had faithfully waited for him. They had a son. The storm clouds in their life seemed to be dissipating when he was convicted in a show trial and sent to prison. Only after the System Changeover did he share with us what he had gone through in the POW camp and in the Hungarian prison. Two different life paths, two shocking fates from the worst of the 20th century.

ESZTER ZSÓFIA TÓTH:

DER ZWEITE WELTKRIEG UND SEIN ANDENKEN IN DEN INDIVIDUELLEN LEBENSWEGEN

Unter meinen Vorfahren starb mein Großvater väterlicherseits im Zweiten Weltkrieg, der Taufpate meiner Mutter fiel am Don in sowjetische Gefangenschaft und konnte erst 1948 heimkehren. Mit diesem Aufsatz möchte ich ihnen ein würdiges Denkmal setzen, den Ereignissen der persönlichen Geschichten und der großen Geschichte, durch Verbindung der Makrogeschichte und der Mikrowelten. Mein Großvater, der Honved József Tóth, kehrte nach mehrjährigem Dienst an der Front im Herbst 1944 heim, starb aber kurz darauf an Herzinsuffizienz. Anhand seiner Briefe, seines Tagebuches und militärhistorischer Quellen rekonstruiere ich seinen Lebensweg und beschreibe, was sein Verlust für unsere Familie bedeutete. Der andere Hauptheld, Sándor Szendrei, fiel am Donbogen in sowjetische Gefangenschaft, kehrte erst nach mehrjähriger Kriegsgefangenschaft heim, seine Frau hatte treu auf ihn gewartet. Sie bekamen einen Sohn, ihr Leben begann, ins rechte Lot zu kommen, als er Opfer eines Schauprozesses wurde und erneut ins Gefängnis geriet. All das, was er in der Kriegsgefangenschaft und im Gefängnis erlebt hatte, erzählte er uns erst nach der Wende. Zwei Lebenswege, zwei erschütternde Schicksale aus der Hölle des 20. Jahrhunderts.

